

HERRGÅRDAR OCH STATARE

MEDLEMMAR AV ADELN och den nyrika borgarklassen uppförde under 1700- och 1800-talen många nya herrgårdar i Stockholmstrakten. Herrgårdarna skulle helst ligga på ett lagom resavstånd från Stockholm. I Österåker byggdes under denna tid herrgårdarna Stora Säby, Stora Stava, Täljö och Näs i Österåkers socken samt Marum på Ljusterö. Av dessa är Stora Säby mycket välbevarad och är en enastående skapelse. Den består av en rödfärgad timrad mangårdsbyggnad med gavelspetsar i rokokostil. Den har två flyglar varav den ena i stil med mangårdsbyggnaden; den andra är en loftbod, troligen från 1600-talet. Stora Säbys välbevarade prägel av en förmögen Stockholmsborgares sommarhem under 1700-talet ledde till att gården år 1978 förklarades som byggnadsminne. Väster om Stora Säby ligger Stora Stava, en mera typisk mindre 1700-talsherrgård uppförd i trä. Däremot är Marum på Ljusterö en mer speciell herrgårdsanläggning eftersom den är uppförd i tegel under tidigt 1700-tal. Den förblev långt fram i tiden de enda tegelbyggnaderna på Ljusterö. Marum har sin 1700-talskaraktär i behåll och är den enda bevarade herrgården på Ljusterö. Herrgårdarna Stora Säby och Marum är två av Österåkers tre byggnadsminnen.

Under 1700-talet uppfördes nya mangårdsbyggnader även på några säterier. Av dessa har Östanå och Mälby i Roslags-Kulla och Dyvik i Österåker bäst bevarat sina karaktärer från byggnadstiden. Dyvik är byggd i en äldre karolinsk stil med säteritak. Sålunda har gårdarna Stora Säby, Stora Stava, Marum, Östanå, Mälby och Dyvik väl bevarade huvudbyggnader från 1700-talet.

På gården Täljö uppfördes under 1800-talet en herrgårdsanläggning vilken emellertid under 1900-talet förändrats mycket genom senare tiders ombyggnader och nybyggen. På Näs gård fanns under mitten av 1700-talet en herrgårdsanläggning med två flyglar. Mangårdsbyggnaden ansågs framåt 1820-talet vara förfallen och därför uppfördes en ny i två våningar med utbyggda verandor. Denna anläggning revs år 1946 av LO som köpt gården några år tidigare. På platsen för den f d herrgårdsanläggningen uppfördes den nuvarande arrendatorbostaden. Än i dag finns dock på Näs mycket stora och välbevarade ekonomibyggnader från sekelskiftet kvar.

Omkring 1840 byggdes på Smedby gamla säteri en ny mangårdsbyggnad i empirstil eller också byggdes den äldre byggnaden om grundligt. Numera är den kommunens enda mangårdsbyggnad med bibehållen 1800-talskaraktär.

PLÖJNING MED
HÄSTAR OCH
OXAR PÅ HJÄLM-
SÄTTRA GÅRD
ÅR 1913.

Foto: Bröderna
Harling.
Österåkers
hembygds-
förening.

Under 1800-talets första hälft började de för tiden moderna stordriftsprinciperna att slå igenom på herrgårdarna. Jordbruksdriften koncentrerades och effektiviserades vid godsens. Tidigare underlydande arrendegårdar slogs samman med huvudgården till större och effektivare enheter. Torparnas dagsverksplikt räckte inte längre till som arbetskraftsresurs. Istället utvecklades ett system med årsanställda arbetare, statare. De skulle vara gifta, för kvinnorna skulle sköta mjölkningen på gården både morgon och kväll. Endast en mindre del av lönen utbetalades i kontanter, den större delen erhöles in natura, den s k staten. Staten bestod framförallt av tillgång till bostad och av mjölk, spannmål, potatis samt rätt att hämta ved ur gårdens skog. Kontrakten om anställning skrevs på för ett år i taget.

Antalet statare växte kraftigt under 1800-talet och statarna blev landsbygdens proletariat. Deras levnadsförhållanden var många gånger svåra och statarna var närmast livegna. Vid de större gårdarna byggdes särskilda flerfamiljsbostäder åt statarna. De ofta barnrika familjerna bodde vanligtvis i lägenheter om ett rum och kök. I och med trångboddheten och fattigdomen härjade den tidens smittosjukdomar svårt bland statarna. År 1945 avskaffades statarsystemet definitivt. I dag finns inte många statarbyggnader kvar, bland annat av det skälet att de många gånger var undermåligt byggda. De bäst bevarade exemplen i Österåker är Mahognyvillan och Björkbacken på Östanå. Mahognyvillan uppfördes under första hälften av 1800-talet med 12 rum avsedda för 12 familjer. Björkbacken uppfördes 1903. Numera hyrs den senare ut som fyra sommarbostäder.

G P-E

BY, GÅRD OCH ODLING I ÄLDRE TIDER

FÖRE 1800-TALETS genomgripande förändringar av jordbruksarealens fördelning var åkermarken uppsplittrad i en mängd mindre åkerlappar, s k tegar, omgärdade av diken. Även till ytan hade åkerjorden en mycket mindre andel av det öppna landskapet än vad den har i dag. Nästan hälften av dagens åkrar nyttjades som ängsmark.

På de lätta och mellantunga jordarna närmast intill gårdarna låg åkermarken i äldre tider uppdelad i två ungefär lika stora gärden. Endast ett gärde odlades varje år, medan det andra fick ligga i träda. Detta kallas för tvåsädesbruk och infördes redan under tidig medeltid, enligt vissa forskare redan under yngre järnålder. På de sankare markerna utefter åar och stränder utbredde sig ängar för fodertäkt. Både åker och äng kallades för inägomark, eftersom de var inhägnade med gärdsgårdar till skydd mot den betande boskapen utanför. Skogen kallades för utmark.

Det vanligaste sädeslaget var råg. Vete odlades i större omfattning först under 1800-talet. Åkrarna brukades i allmänhet med årder, en slags tröplog utan vändskiva, dragen av ett oxpar. Stålplogen infördes först under 1800-talet i Mälardalen.

Sedan medeltiden var byarnas åker- och ängsmarker uppdelade mellan gårdarna i ett stort antal mindre tegar enligt det s k solskiftet. Detta hade utvecklats för att uppnå en så rättvis fördelning som möjligt av byns odlingsbara mark. Varje gård skulle ha del i både goda och dåliga jordar och därför fördelades gårdarnas ägor på många små tegar jämnt spridda över gårderna.

Ängsbruket hade förr en mycket stor betydelse. Ängsslåttern gav större delen av vinterfodret till boskapen, som i sin tur gav den värdefulla gödseln till åkrarna. Det var därför viktigt att det rådde en någorlunda god balans mellan gårdens ängs- och åkerbruk. Man skilde mellan två olika ängsmarker, dels den högre liggande hårdvallsängen, dels sidvallsängen. På den förra växte träd och buskar för att skugga gräset även under de varma och torra sommarmånaderna. Hårdvallsängens träd och buskar hamlades, d v s skattades på sina årsskott som insamlades till vinterfoder. Sidvallsängen låg på sankare mark där gräset växte frodigt. Där fanns det ofta även möjlighet till vasstäkt. Efter sommarens slätter fick boskapen beta på ängarna, men fram till dess höll man boskapen i utmarkens skogar där den strövade fritt omkring.

Under frihetstiden på 1700-talet eftersträvade man från centralt håll att modernisera och ratio-

UPPSTÄLLNING
FÖR FOTOGRA-
FERING PÅ
BREVIKS GÅRD
ÅR 1906.
Foto: Bröderna
Harling.
Österåkers
hembygdsför-
ening.

nalisera jordbruket genom att bryta upp det gamla tegsystemet. Gårdarnas jordar skulle samlas till större och mer effektivt brukbara åkrar. Detta storskifte medförde i verkligheten inte tillräckligt koncentrerade ägor i Mälardalen utan i praktiken kom tegskiftet att bestå in på 1800-talet. Det var först det mer radikala Laga skiftet under 1800-talet, stadfast 1827, som banade väg för det moderna jordbrukets utveckling. Det var då som många gårdar flyttades ut från byarna. Laga skiftet innebar en genomgripande omvandling av odlingslandskapet.

Byarna och gårdarna låg i regel på en höjdrygg eller i en sluttning på gränsen mellan den odlingsbara marken och skogen. Bondgårdarnas byggnader utgjordes av omålade knuttimrade hus med tak av torv, halm eller vass. Varje gård bestod av många större och mindre hus, ofta sammanbyggda i längor där nästan varje hus hade en egen funktion. Förutom mangården skulle det finnas en gäststuga, ett fähus, ett stall, ett visthus, en lada, ett brygghus, en vedbod, ett hemlighus m m.

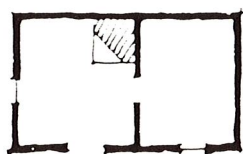
Enkelstugor och parstugor var de vanligaste typerna av boningshus på bondgårdar fram till 1800-talet. Äldst är enkelstugan, som har anor sedan medeltiden. Den består av en "storstuga" med en förstuga och en liten kammare. Enkelstugor uppfördes oftast på mindre gårdar och torp. Under 1600-talet började man bygga parstugor, som i princip är en tillbyggd enkelstuga. Parstugan bestod av två stora rum placerade på var sin sida om förstugan med kammaren i mitten. I regel stod den ena "stugan" dock oeldad och användes som förråd, men omvandlades lätt till festsal vid behov.

I kommunen finns i dag över 30-talet parstugor bevarade, varav de flesta är ombyggda och påbyggda i sen tid. Även de flesta av enkelstugorna är förändrade. En av de bäst bevarade parstugorna i kommunen är Mellangården i Ösby på Ljusterö. Huvudbyggnaden till Stora Västanberg i Österåkers socken är också en välbevarad parstuga med påbyggd övervåning. Den har en tydlig

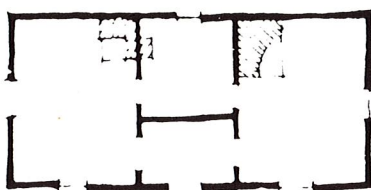

SKÖRDEARBETE
PÅ ÅSÄTTRA
GÅRD, LJUSTERÖ
1940.

Foto: Ljusterö
hembygds-
förening.

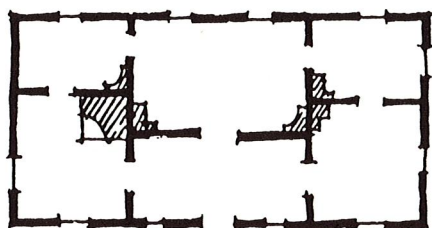
SIDOKAMMARSTUGA

PARSTUGA

ENKELSTUGA

SEXDELAD PLAN

1800-talskaraktär i och med att det liggande timret är synligt efter det att locklistpanelen togs bort. Dessa parstugor kan vara uppförda under 1700- eller 1800-talet. På gårdarna i skärgården byggdes de flesta boningshusen som enkelstugor och där ligger också Österåkers bäst bevarade enkelstuga, Gammelstugan, som tillhör Västergården på Ingmarsö.

Under 1700- och 1800-talen blev det modernt att herrgårdar, prästgårdar och större gårdars mangårdsbyggnader skulle uppföras enligt en sexdelad plan. Bottenvåningen skulle bestå av en entré med hall och sal centralt placerade i byggnaden och med två rum på vardera sidan om mittrummen. I Österåker byggdes inte många gårdar med denna grundplan men åt prästerna i Österåker och Roslags-Kulla byggdes ståndsmässiga och moderna prästgårdar enligt denna plan. Herrgården Stora Stava i Österåkers socken har kommunens bäst bevarade huvudbyggnad med sexdelad plan.

G P-E